

BALANÇ HISTORIOGRÀFIC I PERSPECTIVES DE FUTUR PER A L'ESTUDI DE L'ECONOMIA DELS HOSPITALS DE LA BAIXA EDAT MITJANA

Historiographic Review and Future Perspectives on the Economy of Late Medieval Hospitals

JAUME MARCÉ SÁNCHEZ

Professor associat, Universitat de Barcelona

jaume.marce@ub.edu

ORCID ID.: 0000-0001-7737-6303

RESUM

L'interès per conèixer les bases econòmiques i patrimonials dels hospitals de l'Edat Mitjana pràcticament es remunta als orígens de les institucions esmentades, quan els seus promotors i administradors van elaborar tota una sèrie d'instruments per ordenar-ne el control. Tot i això, l'afany científic per aquests mecanismes no va arribar fins a inicis del segle XX, quan es va descobrir que les fonts hospitalàries eren també útils per a l'estudi de la història econòmica. Amb aquest article pretenem oferir una síntesi de les diferents aproximacions que s'han realitzat sobre la gestió i l'economia dels hospitals de la Baixa Edat Mitjana els darrers anys, així com apuntar quines són les tendències historiogràfiques més actuals i els reptes de futur que es planteja la disciplina.

Paraules clau: historiografia, hospital medieval, Baixa Edat Mitjana, història social, economia de la caritat.

RESUMEN

El interés por conocer las bases económicas y patrimoniales de los hospitales de la Edad Media prácticamente se remonta a los orígenes de dichas instituciones, cuando sus promotores y administradores elaboraron toda una serie de instrumentos

Fecha de entrega: 11 de diciembre de 2023
Fecha de aceptación: 22 de diciembre de 2023

para ordenar su control. No obstante, el afán científico por estos mecanismos no llegó hasta inicios del siglo XX, cuando se descubrió que las fuentes hospitalarias eran también útiles para el estudio de la historia económica. Con este artículo pretendemos ofrecer una síntesis de las distintas aproximaciones que se han realizado sobre la gestión y la economía de los hospitales de la Baja Edad Media en los últimos años, así como apuntar cuáles son las tendencias historiográficas más actuales y los retos de futuro que se plantea la disciplina.

Palabras clave: historiografía, hospital medieval, Baja Edad Media, historia social, economía de la caridad.

ABSTRACT

The interest for a better understanding of the economic and patrimonial basis of medieval hospitals dates to the origins of these institutions. Their own administrators developed different types of documents to better organize and control them. However, scientific interest in these mechanisms did not come until the beginning of the 20th century, when historians realized that hospital's documentation was useful for the study of economic history. The aim of this article is to uncover the research that has been done about the management of hospitals during the Late Middle Ages, as well as to point out the current historiographic trends and the future challenges the discipline will have to face.

Keywords: historiography, medieval hospital, Late Middle Ages, social history, charity economy.

JAUME MARCÉ SÁNCHEZ és doctor en Història Medieval per la Universitat de Barcelona des de febrer de 2023, quan va defensar la seva tesi doctoral titulada «*Pro succurrendo necessitatibus dicti hospitalis*». *Els orígens del patrimoni i els mecanismes de finançament de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona (s. XV)*. Els seus interessos de recerca es centren en el finançament i la gestió dels hospitals medievals i la història del notariat a la Corona d'Aragó. Actualment és professor associat de la Universitat de Barcelona i és membre dels projectes d'investigació NOTMED (UB) i DOFCAP (UNED).

ELS INICIS: CONSTRUIR LA HISTÒRIA ECONÒMICA DES DELS HOSPITALS

Remuntar els estudis que s'han dedicat a l'anàlisi de les fonts econòmiques hospitalàries obliga a començar amb el pioner treball d'Earl J. Hamilton, titulat *Money, Prices and Wages in Valencia, Aragon and Navarre, 1351-1500* i publicat l'any 1936¹. Era el segon llibre que la sèrie *Harvard Economic Studies* encarregava a Hamilton per estudiar l'evolució de la moneda, dels preus i dels salaris². A tal fi, l'autor se serviria dels llibres d'administració i comptabilitat d'alguns hospitals valencians per analitzar l'evolució del preu del florí i dels productes de consum, així com de les retribucions salarials dels treballadors valencians durant els segles XIV i XV³. Tot i l'èxit de l'obra, cal dir que no va ser fins a finals dels anys cinquanta que l'ús de la documentació econòmica i patrimonial dels hospitals medievals va rebre una major acollida. I això passaria a Itàlia, on un seguit d'historiadors van començar a interessar-se per l'estudi dels dominis d'aquelles institucions.

L'any 1956, en el marc del primer congrés italià per a la història dels hospitals, Giuseppe Mira va reivindicar la importància que tenien els arxius hospitalaris per a la història econòmica europea. Les seves paraules quedarien impreses en un treball breu dedicat a l'arxiu del nosocomi de Como, en el que indicaria algunes de les temàtiques que oferia la documentació que aquests centres conservaven⁴. Per una banda, Mira apuntava el seu interès per l'estudi de les mateixes institucions, insistint en les possibilitats de reconstruir-ne l'evolució fins al temps present, el conjunt de propietats i rendes, l'activitat assistencial i l'estructura administrativa. Per altra, reconeixia que els arxius hospitalaris podien ser un bon complement per a la història econòmica aleshores en voga; es referia a la història dels preus i salaris, com ja havia apuntat Hamilton, i a una història agrària que començava a despuntar.

UN CAMP FÈRTIL: LA DOCUMENTACIÓ HOSPITALÀRIA I LA HISTÒRIA AGRÀRIA

L'avís de Mira va ser ràpidament captat. I és que l'estudi dels grans dominis hospitalaris a través de les seves fonts documentals prestava un nou observatori per a l'anàlisi del paisatge agrari, de l'explotació de la terra i de les formes com aquesta era gestionada.

El tret de sortida el va donar Giovanni Cecchini dos anys més tard de la publicació de Giuseppe Mira. L'autor va estudiar les granges de l'hospital de *Santa Maria della Scala* de Siena, tot aprofundint en el seu funcionament i en la rellevància que aquestes tingueren

¹ Hamilton, 1936.

² El primer volum portava per títol *American Treasure and the Price Revolution in Spain, 1501-1650* (Hamilton, 1934) i el tercer, *War and Prices in Spain, 1651-1800* (Hamilton, 1947).

³ Hamilton, 1936: 7-78

⁴ Mira, 1957.

dins la gestió econòmica i patrimonial del centre⁵. Cecchini començava a conèixer la riquesa documental d'un arxiu que encara donaria molt de si, i que es complementaria amb altres fons hospitalaris que es conservaven a la Llombardia, la Toscana i el Vèneto. Així va ser com l'estudi dels patrimonis hospitalaris va començar a servir als interessos de la història agrària, un fet que es materialitzaria amb l'aparició de tres nous treballs signats per Michele Lecce, Giorgio Chittolini i Guido Pampaloni.

El primer de tots va ser un extens i complet article sobre la formació del domini de l'hospital de *San Giacomo e San Lazzaro* de Verona⁶. Prenent com a referent l'estudi ja citat de Giuseppe Mira⁷, Lecce va definir el seu principal objectiu: contribuir al coneixement de la història agrària vèneta fent servir la documentació de l'hospital. Era un treball ben curull de dades, que abraçava els segles XV i XVI. El ventall d'aportacions que oferí l'autor comptava amb l'anàlisi de la gestió indirecta del domini, de la productivitat dels camps i de les tècniques de conreu emprades, així com, també, incloïa un estudi dels preus dels productes que adquiria la institució i dels salaris que rebien els seus treballadors.

Un enfocament semblant va prendre el treball de Chittolini, qui va fer servir les fonts documentals de *l'ospedale Maggiore* de Milà per entendre com havia evolucionat l'estructura agrària de la plana de Lodi durant els segles XV i XVI⁸. Els instruments conservats en l'arxiu del nosocomi li ho permetien, car l'hospital concentrava en aquesta regió fins a 1.100 hectàrees de terra, que tan eren dedicades a la producció de cereal i lleguminoses com a pastures. No obstant això, l'autor volgué anar més enllà de la simple identificació de l'estructura del domini i reflexionà a bastament sobre la incidència que l'hospital havia tingut en la formació del paisatge agrari lodià, prestant atenció als canvis en la gestió i, sobretot, a les millores tècniques que s'hi van dur a terme.

Per acabar, l'obra de Pampaloni també va tenir un paper destacable per a la historiografia del moment⁹. En aquest cas, l'autor va fer ús de la documentació hospitalària per aportar noves dades que milloressin la comprensió del cadastre de Florència de 1427, una font que estava al centre de diversos debats historiogràfics de l'època¹⁰. Bon coneixedor de *l'Archivio di Stato di Prato*, Pampaloni va aprofitar l'avinentsa per presentar un cadastre inèdit, que es conservava en el mateix arxiu i que ajudava a completar alguns dels buits que el florentí tenia. La font en qüestió era un llistat dels immobles que posseïa l'hospital *della Misericordia* de Prato. En l'estudi, una vegada ponderada la importància de la font en qüestió, l'autor va descriure la gestió de les terres que l'hospital havia destinat a la producció vitivinícola, posant especial èmfasi en el treball sobre la vinya i en el procés de vinificació.

⁵ Cecchini, 1959.

⁶ Lecce, 1962.

⁷ Mira, 1957.

⁸ Chittolini, 1978.

⁹ Pampaloni, 1978.

¹⁰ Per citar alguns exemples, vegeu Conti, 1966; Klapisch-Zuber i Demontet, 1975.

L'apropament a les fonts hospitalàries per reconstruir el paisatge i l'economia agrària d'una regió obriria noves portes. Els mateixos investigadors s'interessarien per les polítiques patrimonials que van emprendre els centres, i això ajudaria a definir els hospitals medievals com unes institucions indissociables de l'espai físic que ocupaven. N'és una bona mostra el treball que Giuliano Pinto va fer l'any 1980¹¹. Mitjançant l'estudi del patrimoni agrari de l'hospital florentí de *San Gallo*, l'autor volia complir amb tres principals objectius: concretar les característiques pròpies del centre en matèria de gestió de la terra, detectar-ne els canvis i estudiar l'evolució de la renda percebuda¹². A tal fi, Pinto arrencaria el seu estudi apuntant els efectes que provocà la revolució de la caritat del segle XIII, la qual no només impactà sobre les formes d'assistència, sinó sobre els fonaments econòmics de molts hospitals. Parlem d'un canvi que no ha estat gaire treballat des de l'òptica patrimonial i que té vital importància, car a partir d'aquest moment els hospitals van començar a disposar d'uns dominis molt més extensos i, conseqüentment, van gaudir d'una major presència en el mercat de la terra¹³.

Seguint les petjades de Giuliano Pinto, cal esmentar l'obra que Stephan Epstein va publicar a mitjans dels anys vuitanta¹⁴. Parlem d'un estudi que era la seva tesi de llicenciatura, la qual va dedicar a l'hospital sienès de *Santa Maria della Scala*. Els objectius que Epstein s'havia proposat no eren gens modestos, volia reconstruir la vida econòmica, social i política del dit hospital; però les fonts conservades i la seva capacitat d'anàlisi li ho van permetre. Així va detectar que l'esplendor i èxit de l'hospital es devia, en bona part, a una política patrimonial monitoritzada i mesurada, que s'havia resolt –sempre que la conjuntura ho havia permès– en una estratègia de concentració de terres en indrets ben específics, allà on es trobaven les granges de l'hospital; unes infraestructures que van ser fonamentals pel primer desenvolupament econòmic de la institució. Mitjançant l'estudi de les granges, Epstein també va poder apropar-se al paisatge agrari que aquestes ocupaven¹⁵.

Arran de l'embranzida que es va dur a terme a partir de la segona meitat del segle XX, l'anàlisi de les estratègies que dugueren a terme diversos hospitals va ajudar a esclarir distintes polítiques patrimonials que, si bé tenien per objectiu maximitzar els beneficis de

¹¹ Pinto, 1980.

¹² Era una aproximació que trobava el seu encaix en els interessos d'una nova formada d'historiadors vinculats al mestratge d'Ernesto Sestan, com Giovanni Cherubini i Elio Conti, tots ells interessats per l'estudi de les estructures agràries i les relacions polítiques entre el món urbà i el rural.

¹³ Juntament amb Simona Gelli, Pinto va continuar el seu estudi sobre el domini del *San Gallo*. Ambdós es van ocupar pels canvis duts a terme en l'estratègia patrimonial del centre un cop aquest va ser unificat en l'hospital *degli Innocenti* l'any 1463. El seu treball també comptava amb una aportació ben rellevant, que mostrava una clara sintonia entre activitat assistencial i gestió econòmica. Atinent la disposició de l'hospital vers la infància abandonada, Gelli i Pinto van observar que molts dels nens i les nenes del centre sovint van ser afermats per pagesos que treballaven les terres de la institució. Així doncs, la funció social que acomplia l'hospital repercutia en el seu propi benefici, car el suport que rebien aquells infants donaria estabilitat i continuïtat a l'explotació de les terres de la institució. Gelli i Pinto, 1996.

¹⁴ Epstein, 1986.

¹⁵ Dos anys més tard, el mateix Epstein va publicar una transcripció parcial de dos inventaris dels béns de les granges de Cuna i de Grosseto, de 1356 i 1385, respectivament. Epstein, 1988.

la institució, com s'ha vist, tenien expressions diverses¹⁶. Així mateix, de mica en mica es va anar prestant atenció a la relació que existí entre institucions i pagesos que treballaven les terres dels respectius dominis. Especial interès van generar els sotracos demogràfics del segle XIV en l'explotació de les terres dels hospitals. Per exemple, les fonts conservades de l'hospital de *San Gallo* de Florència van permetre al ja citat Giuliano Pinto detectar que, durant el dit període, els administradors de la institució no van ser particularment estrictes a l'hora de reclamar les rendes als seus pagesos¹⁷. La manca de braços que hi havia en el camp florentí prioritzava garantir la continuïtat del treball pagès. Tanmateix, això no obligava a condonar el deute que es tingués amb la institució, mes a no exigir-lo i restringir, conseqüentment, la mobilitat dels tinents. De fet, unes conclusions semblants les va formular Ermanno Orlando en un treball dedicat a l'hospital de la confraria de *Santa Maria dei Battuti* de Treviso. L'autor va detectar que la institució també va implantar estratègies per controlar la mobilitat dels pagesos que treballaven les terres de la institució¹⁸. Mitjançant l'endeutament pagès, el centre aconseguí crear una precarietat estable i permanent, que li permetia tenir sota control un sector important dels seus tinents¹⁹.

En sintonia amb els estudis anteriorment citats, cal fer referència al treball que Lies Vervaet va dedicar a l'hospital de Sant Joan de Bruges²⁰. Mitjançant l'anàlisi dels sistemes d'arrendament que es van fer servir, Vervaet va detectar que els administradors del centre havien adoptat una política bastant flexible en el cobrament de censos a les darreries del Quatre-cents, en el context de les revoltes del comtat de Flandes contra l'arxiduc Maximilià. La seva estratègia arribava a casos extrems, com ara la reducció del preu del cens que havien de pagar molts pagesos que es trobaven en l'abisme de la misèria. Així i tot, davant de períodes d'inestabilitat, caritat i almoïna no havien marcat la política econòmica del centre; una característica que, de fet, és perfectament aplicable als exemples citats en el paràgraf anterior. En aquests casos, l'actuació dels administradors emulava les estratègies seguides per altres senyors, que preferien reduir la renda percebuda a fi de garantir la continuïtat dels ingressos que generava el domini.

¹⁶ Als exemples citats hi podem afegir l'obra d'Stefan Sonderegger dedicada al *Heiliggeist-Spital* de Sant Gal, ja que és un altre estudi que mostra l'intervencionisme que van dur a terme els administradors del centre sobre el paisatge. Essent la producció vitivinícola la més lucrativa per a la institució, durant la segona meitat del Cinc-cents es va ordenar la tala dels arbres que es trobaven en les vinyes de l'hospital per augmentar la superfície de conreu. A més a més, durant els mateixos anys, els llibres de comptes del centre mostren un augment important de la despesa, en bona part causat per la compra de fertilitzants i pel pagament rutinari de tasques per adequar els camps (Sonderegger, 1994: 317-62). També podem incloure en el llistat els articles que Giuliana Albini va dedicar a l'*Ospedale del Brolo* i a l'*Ospedale Maggiore* de Milà (Albini, 2018 i 2019).

¹⁷ Pinto, 1980.

¹⁸ Orlando, 2002.

¹⁹ A propòsit del concepte d'*stabile precarietà*, vegeu Varanini, 1985.

²⁰ Vervaet, 2014.

L'IMPACTE DELS PATRIMONIS HOSPITALARIS EN LA CIUTAT

Com s'ha vist, l'estudi dels dominis agraris dels hospitals medievals va cooptar bona part de la historiografia durant la segona meitat del segle XX, deixant un poc de banda possibles reflexions sobre la repercussió que havia tingut la gestió patrimonial dels centres dins de les mateixes ciutats. Esther Diana va ser de les primeres en donar un toc d'atenció i reivindicar l'oportunitat que ofería l'estudi d'aquests patrimonis a l'hora d'entendre la formació del teixit urbà. I ho va fer mitjançant l'hospital de *Santa Maria Nuova* de Florència²¹. Conegut per la seva bellesa arquitectònica²², *Santa Maria Nuova* també excel·lia per la seva ubicació dins la ciutat. En la tria de l'espai on havia de ser construït, el seu fundador, Folco Portinari, va escollir una àrea amb cert potencial, connectada a carrers importants i amb un emergent desenvolupament manufacturer. Es tractava d'una estratègia patrimonial premeditada, que buscava prioritzar la concentració de tots els béns immobles al centre de la ciutat²³. El múscul econòmic que tenia l'hospital va facilitar que aquesta política de concentració immobiliària fos sostinguda en el temps, una realitat que contrastava amb la dispersió patrimonial de centres més petits, com els hospitals de *San Matteo* i *San Giovanni di Dio*²⁴.

L'impacte urbanístic que tingué la gestió dels patrimonis hospitalaris no va ser pas un fet menor. Les necessitats econòmiques que tenien els hospitals, que en bona part responien a una intensa activitat assistencial, deixaren un rastre evident sobre el paisatge de les ciutats medievals. Un estudi de Luciano Palermo sobre el patrimoni immobiliari de l'hospital de *Santa Maria dell'Anima* de Roma ho demostra clarament. Immediatament després de la fundació del centre, moltes cases que eren de l'hospital van servir per a l'allotjament dels pelegrins que arribaren a Roma en motiu de l'Any Sant²⁵. D'aquesta manera l'hospital intervenia sobre una necessitat general i responia, amb el seu patrimoni, a les demandes d'allotjament que hi hagué en una data tan assenyalada. Amb tot, una vegada superada l'efemèride, els administradors van començar a dur a terme diverses intervencions sobre aquells immobles. Inevitablement, les reformes arquitectòniques endegades van configurar i modelar part del *rione Parione*, que era el barri on l'hospital posseïa bona part dels seus béns²⁶. Així mateix, fruit de les necessitats econòmiques que tenia el centre, aquells immobles reformats es van acabar integrant en l'oferta del mercat immobiliari romà²⁷.

²¹ Diana, 2003.

²² Henderson, 1997.

²³ La decisió d'ubicar els hospitals al cor dels nuclis urbans no era pas habitual, però quan succeïa, com s'ha vist, tenia unes conseqüències transcendents. Així s'observa, també, en la fundació de l'hospital de Sant Andreu de Mallorca. Promogut per Nunó Sañç, comte del Rosselló i la Cerdanya, l'hospital estava enclavat en la parròquia més densament poblada de la ciutat, on s'hi congregaven les institucions més rellevants a nivell polític, econòmic i religiós. Ferragud, 2022: 110-111.

²⁴ Diana, 1999.

²⁵ Palermo, 2010: 279.

²⁶ Palermo, 2010: 291-297.

²⁷ Palermo, 2010: 306-325.

En sintonia amb el treball de Palermo podem destacar el que Fabio Gabbrielli va dedicar a la *strada interna* de l'hospital de *Santa Maria della Scala* de Siena²⁸. La via en qüestió era, en origen, un carrer públic conegut amb el nom de *Via Vallepiata*, on s'aplegaven tot un seguit de cases i terrenys particulars. No obstant això, degut als interessos i al creixement que tingué l'hospital sienès durant els segles XIII i XIV, totes les propietats que s'articulaven al llarg de la via serien absorbides per la institució. Tal com apunta el mateix autor, a mesura que aquestes foren incorporades al domini de la institució, els administradors de l'hospital ordenaren ensorrar-les amb l'objectiu de construir noves infraestructures que respondrien a les necessitats de la institució.

Així les coses, l'acció urbanística promoguda des dels hospitals sobre el seu patrimoni urbà no sempre es corresponia amb la millora o ampliació de les seves instal·lacions. A Barcelona, per exemple, la fundació de l'hospital de la Santa Creu l'any 1401 va desembocar en el desmantellament progressiu d'algunes de les infraestructures hospitalàries que havien format part de la fusió²⁹. L'hospital d'en Bernat Marcús i l'hospital fundat pel mercader Pere Desvilar van ser fragmentats en petites unitats d'habitació per ser establertes en emfiteusi, primer, i venudes, després. La creació del nou hospital i les necessitats econòmiques que li eren associades provocaren, inevitablement, una transformació del paisatge hospitalari barceloní, fins al punt de projectar, en la zona que ocupava l'hospital d'en Desvilar, un nou carrer que portaria el nom de l'hospital que n'havia promogut la urbanització³⁰.

Tal com Luciano Palermo ha apuntat recentment, la creació d'una estructura hospitalària provocava una àmplia circulació de la riquesa en el sector dels béns mobles i immobles³¹. Parlem d'una característica fàcilment extrapolable a altres fundacions, com ara la de l'hospital de *Santa Maria della Pietà* de Cremona³². Cal dir, però, que no només el moment fundacional era el que podia generar un major impacte. També ho eren els períodes de canvi conjuntural o crisi, tal com s'ha pogut constatar des de l'hospital de *Sant'Andrea* de Vercelli³³. Degut a l'adquisició de nombrosos immobles en moments d'inestabilitat, durant la segona meitat del Tres-cents l'hospital es convertí en un dels centres més rics de la comunitat i, alhora, en un actor de primer ordre en la reorganització de molts patrimonis immobiliaris.

Així les coses, les accions dutes a terme en clau patrimonial no tan sols eren determinades o justificades per motivacions de caràcter econòmic³⁴. Rere un acte de compra-venda s'hi podien amagar interessos ben diversos que podien respondre, per exemple, a completar el control sobre una illa de cases, a tenir accés vers algun carrer important o, fins

²⁸ Gabbrielli, 2021.

²⁹ Conejo, 2020: 23-24; Marcé, 2023b.

³⁰ Marcé, 2023b: 139-141.

³¹ Palermo, 2020: 273.

³² Ricci, 2011. Agraïixo al professor Francesco Bianchi haver-me facilitat aquesta referència.

³³ Olivieri, 2019: 940-942.

³⁴ Maire-Vigueur, 1989: 6.

i tot, a satisfer els interessos de determinades famílies o individus que mantenien estreta relació amb l'hospital³⁵. Mitjançant el control de les institucions hospitalàries moltes famílies benestants van poder canalitzar i exhibir el seu poder dins de la ciutat³⁶. Així ho van demostrar Carla Keyvanian, analitzant els hospitals de Roma³⁷, i Laure-Hélène Gouffran, des de l'observatori de Marsella³⁸. En aquest segon cas, resulta més que evident l'interès de les elits per governar els hospitals, car els van resultar ben útils per tenir sota control determinats barris de la ciutat.

INGRESSOS PER SOSTENIR POBRES I MALALTS. ELS ESTUDIS SOBRE EL FINANÇAMENT DELS HOSPITALS

Els ingressos generats pel domini d'un hospital, fos rural o urbà, moltes vegades van ser la font de finançament més important per garantir el seu sosteniment, però no l'única. Des dels anys vuitanta un bon nombre de treballs han abordat l'estudi d'aquests mecanismes, moment en què la historiografia hospitalària va prendre un canvi de rumb important. Gràcies als treballs de Peregrine Horden³⁹, primer, i de Lindsay Granshaw i Roy Porter⁴⁰, després, la disciplina va desmarcar-se dels enfocaments més tradicionals i va començar a entendre l'hospital com una institució integrada en la societat i relacionada amb tots els agents que la formaven i la transformaven. S'abandonava així el clàssic *doctor's point of view*, tan rebutjat per Horden, i s'apostava fermament per fer de la història dels hospitals una *discipline of relevance*, que hauria d'esforçar-se per integrar l'estudi dels centres hospitalaris en el corresponent context polític, econòmic i social⁴¹.

Arran de l'interès renovat, diverses jornades van continuar desbrossant el camí endegat. Congressos com el de Florència⁴² i el de Trento⁴³ –en els anys noranta– i els d'Amiens-Beauvais⁴⁴ i Norwich-Verona⁴⁵ –en el canvi de mil·lenni– en són una bona mostra. De totes elles, però, la trobada a la capital trentina és la que més m'interessa destacar, car va esdevenir una important baula per a l'estudi del finançament d'hospitals, confraries, *Monti di pietà* i altres institucions eclesiàstiques. Allí s'hi proposà la necessitat de dur a terme anàlisis que anessin més enllà de la simple qualificació i quantificació del patrimoni dels centres. Calia fixar-se en els mateixos mecanismes de gestió econòmica i adminis-

³⁵ Dietrich-Strobbe, 2014: 1051.

³⁶ La bellesa arquitectònica d'alguns hospitals era l'element que millor expressava aquesta representativitat política. A propòsit d'aquesta qüestió, vegeu Conejo da Pena, 2018. Vegeu, també, Iradiel, 2007: 17.

³⁷ Keyvanian, 2015: 201-287.

³⁸ Gouffran, 2016.

³⁹ Horden, 1988.

⁴⁰ Granshaw i Porter, 1989.

⁴¹ Horden, 1988: 359.

⁴² Grieco i Sandri, 1989.

⁴³ Garbellotti i Pastore, 2001.

⁴⁴ Montaubin, 2004.

⁴⁵ Henderson et al., 2007.

trativa, així com reflexionar sobre la incidència que tingueren les activitats econòmiques en la societat. En paraules de Marina Garbellotti, s'havia de contextualitzar el teixit socioeconòmic a fi de comprendre la complexa relació que existia entre economies locals i caritat privada⁴⁶. A poc a poc, doncs, la historiografia més canònica es va anar polint, preocupant-se no només pels pilars econòmics de les institucions, sinó per entendre de quina manera aquests van ser articulats.

A l'hora d'entendre els canvis que es van produir a partir de la dècada dels noranta en la historiografia hospitalària és indispensable esmentar un dels conceptes que, per a molts, ha estat clau per definir el rol econòmic que tingueren els hospitals medievals: el d'*empresa de la caritat*. Va ser Federigo Melis qui va encunyar el terme, ja que considerava que les obres pietoses eren organitzacions econòmiques, per bé que eren el resultat de l'associació d'un seguit de forces personals i recursos materials que es destinaven a un sol objectiu: oferir assistència i hospitalitat⁴⁷. D'aleshores ençà, la definició de Melis ha estat desenvolupada per diversos investigadors, entre els quals destaca el nom de Gabriella Piccinni. Segons l'autora, en el moment que els hospitals van adquirir un pes econòmic i polític important, va ser necessari estructurar-los en base a uns criteris empresarials i amb una raó social específica, que consistia en articular el sistema de la caritat⁴⁸. Dit d'una altra manera, si l'objectiu dels hospitals era esmerçar tots els recursos disponibles per oferir uns serveis assistencials concrets, la seva raó de ser era perfectament equiparable a una empresa. En paraules de la mateixa autora, "una empresa que assume una finalidad social no es por ello menos empresa que el resto"⁴⁹.

Arran de la difusió del concepte d'*empresa de la caritat*, la historiografia es va preocupar per definir quines havien estat les bases econòmiques que van contribuir a sostenir les institucions hospitalàries durant el període medieval. Diversos estudis van ser dedicats a concretar en categories els ingressos dels centres, com ara el de Giuliana Albini, qui va separar donacions; deixes i llegats; vendes, compres i permutes; indulgències i almoines; deute públic i privat; rendes derivades del patrimoni immobiliari; finançament provinent de confraries i corporacions; i finançament provinent d'institucions públiques⁵⁰.

Val a dir, però, que l'estudi fet per Albini no ha estat pas l'únic i el llistat és ben llarg si ens fixem en els treballs dedicats als hospitals de la Península Itàlica⁵¹, als que se situen dins dels límits de l'actual França⁵² i també als de la Península Ibèrica⁵³. Parlem de tot un

⁴⁶ Garbellotti, 2001: 9.

⁴⁷ Melis, 1991: 5.

⁴⁸ Piccinni, 2012: 28-31.

⁴⁹ Piccinni, 2010: 95. Vegeu, també, Piccinni, 2017.

⁵⁰ Albini, 2018. Vegeu, també, Lecce, 1962; Marino, 2018; Sánchez, 2014; Villagrasa, 2023.

⁵¹ Entre altres, vegeu Albini, 1997 i 2020; Sneider, 2001; Ricci, 2011; Piccinni, 2012; Gazzini, 2016; Colesanti i Marino, 2016; Olivieri, 2016.

⁵² Davis, 2013 i 2019; Jéhanno, 2013.

⁵³ Barceló, 2017; Comelles et al., 1991; Comelles i Barceló, 2016; Conejo, 2010; Lindgren, 1980 i 1987; López 2014; Marcé, 2021 i 2023a; Marcé i Miquel, 2023; Marino, 2018; Miquel 2021; Morelló, 2014; Rubio, 1984; Sánchez, 2014; Tello, 2015; Villagrasa, 2023a i 2023b.

seguit d'obres que, més o menys, han acabat perfilant les mateixes categories analítiques emprades per Albini, entre les quals, la via dels ingressos senyorials ha estat la més abordada.

Així les coses, cal dir que altres estudis han estat dedicats a l'anàlisi de mecanismes de finançament més específics, però no menys importants. Per exemple, podem destacar els treballs que han aprofundit en els hospitals que es van especialitzar en l'activitat ramadera⁵⁴, en l'explotació de salines⁵⁵, en l'arrendament de drets sobre la producció de vi i cervesa⁵⁶, en l'articulació d'un complex sistema de percepció d'almoines⁵⁷ o en el proveïment frumentari de les ciutats⁵⁸. Tanmateix, l'estudi de la participació dels hospitals en el mercat del crèdit ha suscitat l'interès d'un major nombre d'investigadors⁵⁹, una qüestió sobre la qual convé aprofundir.

Si bé la majoria d'estudis que han abordat l'anàlisi del crèdit des dels hospitals són ben recents, és merescut reconèixer el treball endegat per Agustín Rubio Vela durant la dècada dels vuitanta del segle passat⁶⁰. En la seva encomiable obra dedicada a l'hospital d'en Clapers de València, l'autor ja va apuntar que, a partir del darrer terç del segle XIV, alguns dels hospitals de la ciutat del Túria van començar a rebre pensions de deute censal per part del municipi. De fet, molts d'aquells interessos de deute trobaven el seu origen en la concessió que, prèviament, els hospitals havien fet a l'anomenat *censal de la Ciutat*, “una suerte de deuda municipal [...] formada a partir de numerosos empréstitos de personas particulares o instituciones, las cuales recibían a cambio un censo en proporción directa a la cantidad entregada”⁶¹. En aquest sentit, tal com ja apuntà el mateix Rubio Vela, el consistori de València va tenir una ferma voluntat d'utilitzar en benefici propi els estalvis que havien anat acumulant els administradors d'aquells hospitals.

La historiografia recent ha demostrat que el cas valencià no és pas únic. Durant els darrers segles medievals, molts governs urbans de la Corona d'Aragó van recórrer a les arque dels hospitals en moments d'urgència i necessitat. Així s'observa en els treballs de Pere Verdés per a Cervera⁶², Mercè Aventín per a Sant Celoni⁶³, Josep Maria Comelles *et alii* per a Valls⁶⁴ o Jordi Morelló⁶⁵ i Laura Miquel⁶⁶ per a Barcelona, entre altres. Fora del territori català, al marge del magnífic treball de Gabriella Piccinni sobre el banc del *San-*

⁵⁴ Schnurrer, 1997.

⁵⁵ Leistikow, 1985.

⁵⁶ Pohl-Resl, 1996.

⁵⁷ Albini, 2016; Rehberg, 2003; Sastre, 2001; Soldi, 1994.

⁵⁸ Piccinni, 2013; Sonderegger, 2013.

⁵⁹ Per una introducció sobre l'estudi dels hospitals dins del món del crèdit, vegeu Kypta, et al., 2019: 168-170.

⁶⁰ Rubio, 1984.

⁶¹ Rubio, 1984: 62.

⁶² Verdés, 2004: 303.

⁶³ Aventín, 1996: 408-411.

⁶⁴ Comelles et al., 1991: 202-206.

⁶⁵ Morelló, 2014.

⁶⁶ Miquel, 2021.

ta Maria della Scala⁶⁷, podem destacar l'obra de Thomas Wirtz sobre l'hospital de *Sankt Jacob* de Trier⁶⁸. També és especialment suggeridor l'estudi de David Kusman sobre les institucions hospitalàries del ducat de Brabant durant els segles XIII i XV⁶⁹. Allà diversos hospitals van adquirir rendes perpètuas a un interès molt baix, amb l'objectiu de contribuir en l'amortització de bona part de les pensions vitalícies que havien estat venudes per algunes viles brabançonnes a altres particulars.

RETORNANT SOBRE EL CONCEPTE EMPRESA DE LA CARITAT.

NOUS REPTES PER A UNA DISCIPLINA RELLEVANT

D'ençà que Federigo Melis i, més tard, Gabriella Piccinni van perfilar el significat del concepte *empresa de la caritat*, el seu ús ha estat àmpliament difós, si bé han sorgit altres terminologies per referir-se a les activitats econòmiques que desenvolupaven alguns hospitals. Per exemple, Marina Gazzini ha descrit els hospitals com unes institucions que no només compliren una tasca assistencial, sinó que també foren *llocs d'economia*:

Possessori di patrimoni fondiari e immobiliare, nonché detentori di capitali liquidi, in misura variabile e proporzionata alla loro dimensione e collocazione geografica, essi parteciparono a momenti cardine dei processi economici tardomedievali, nelle campagne come nelle città, dando un fondamentale contributo al rimodellamento dei paesaggi, degli assetti di proprietà, dei rapporti di produzione, alla riorganizzazione del credito, oltre che naturalmente alle politiche di sostegno delle situazioni di povertà⁷⁰.

També s'hi ha referit Luciano Palermo, qui els ha definit com unes empreses socials i col·lectives que estaven formades per una doble ànima. L'autor afirma que aquestes institucions havien estat organitzades seguint un esquema i una lògica empresarial, que, en cap cas, desvirtuava o contravenia les seves funcions originals⁷¹.

Així les coses, l'ús del terme *empresa de la caritat* no ha estat ben rebut per tothom. Un dels primers investigadors en criticar-lo ha estat Sergio Tognetti, qui s'ha mostrat escèptic a l'hora de tractar els centres hospitalaris medievals a partir d'uns criteris empresarials⁷². El seu rebuig xoca de front amb els postulats de Federigo Melis i seguidors. I és que per a Tognetti no hi ha cap més element que justifiqui el caràcter empresarial d'un

⁶⁷ Piccinni, 2012.

⁶⁸ Wirtz, 2013: 158-214.

⁶⁹ Kusman, 2008: 368.

⁷⁰ Gazzini, 2013: 263.

⁷¹ Palermo, 2020: 261-262.

⁷² Tognetti, 2020a i 2020b.

centre que no sigui la voluntat d'obtenir un lucre econòmic.⁷³ Ni l'existència d'instruments propis de gestió, ni la presència de persones vinculades al món mercantil, ni la millora de les tècniques de comptabilitat per optimitzar l'activitat assistencial i/o el control dels ingressos serien elements suficients per definir els hospitals com una empresa. Certament, podríem dir que el seu embat és purament estructural. Tognetti afirma que l'increment dels llibres destinats a l'administració hospitalària o la millora de les tècniques de gestió van ser qüestions conjunturals i que, consegüentment, van ser innovacions compartides per moltes altres institucions i particulars del moment. A raó d'això, l'autor acaba conclouent que analitzar els hospitals sota criteris empresarials és quelcom arriscat, car això implica considerar que bona part de les institucions medievals estigueren regides sota una estructura semblant.

En una publicació recent, Raul Villagrasa també ha esquivat parlar d'*empresa de la caritat* a l'hora de referir-se als hospitals de Rubielos i Puertomingalvo⁷⁴. L'autor argüeix que els atributs atorgats per Melis i Piccinni no només no són generalitzables, sinó que poden enterbolir la mirada de l'historiador. Així, la modesta categorització dels hospitals com a *centres econòmics*, evocant el *lloc d'economia* de Gazzini,⁷⁵ li resulta més que suficient per aprofundir en allò que li és rellevant: el pas d'una economia domèstica a una economia de mercat en els hospitals rurals de Terol.

Podem dir que el treball de Villagrasa entronca amb una línia de recerca sobre la qual convindria aprofundir més, que és la integració del finançament hospitalari en les respectives economies locals i en la cerca de fonts de finançament més regulars i estables al llarg dels segles medievals⁷⁶. Això passa per identificar, en primer lloc, els actors que van facilitar aquesta inserció. Parlo d'administradors⁷⁷, procuradors i priors, així com dels escrivans que organitzaren un sistema documental concret⁷⁸ i dels notaris que s'encarregaren de la subscripció dels contractes que interessaven a l'hospital⁷⁹. Seria especialment interessant analitzar com determinats actors van contribuir en la formació de noves xarxes econòmiques i socials a redós dels hospitals. A tal fi, serà convenient entendre que l'hospital medieval no només va ser un centre que esmerçava recursos en l'acompliment d'un deure assistencial, sinó com una senyoria feudal que gestionava el seu domini de la mateixa manera que ho feien altres⁸⁰ i, possiblement també, com un agent econòmic amb

⁷³ Tognetti s'oposa així a qualsevol mena de matís que sigui semblant al de Luciano Palermo, qui apunta que, malgrat que la funció dels hospitals era completament desinteressada, "se l'indagine storica fa riferimento alla presenza in questi enti di una gestione economica e di una contabilità, appare evidente che essi debbano essere considerati alla stregua vere e proprie imprese". Palermo, 2010: 114.

⁷⁴ Villagrasa, 2023.

⁷⁵ Gazzini, 2013: 263.

⁷⁶ Barceló, 2017; Sloń, 2010.

⁷⁷ Bridgewater, 2018a i 2018b.

⁷⁸ Feller, 2021: 33.

⁷⁹ Marcé i Piñol, 2019.

⁸⁰ Albini, 2019.

capacitat de participar activament en diferents mercats, com el de la terra⁸¹, el dels béns de segona mà⁸², el del deute públic⁸³ i el privat⁸⁴ o, fins i tot, el de la caritat, articulat al voltant de donacions, llegats i almoines⁸⁵.

Així les coses, els estudis de Tognetti i Villagrasa reflecteixen la necessitat de repensar el terme *empresa de la caritat*. No és l'objectiu del present article aprovar o rebutjar-ne la validesa, però sí de posar-lo en dubte i d'alertar del risc que comporta emprar-lo de forma indiscriminada. En un futur, les reflexions que facin ús d'aquesta terminologia haurien de tenir present les crítiques assenyalades i, alhora, plantejar si és realment útil la seva aplicació. Tot plegat, però, resulta en un debat ben viu, que mostra la consolidació d'una disciplina renovada, tal com demanava Horden, i que contribueix al coneixement del rol econòmic i social que tingueren els hospitals durant els darrers segles medievals.

⁸¹ Landolt, 2007: 281; Palermo, 2020.

⁸² Marcé, 2021.

⁸³ Kusman, 2008; Marcé i Miquel, 2023; Miquel 2021; Morelló, 2014; Piccinni, 2016.

⁸⁴ Tello, 2015.

⁸⁵ Maddern, 2015.

BIBLIOGRAFIA

- ALBINI, Giuliana, «La gestione dell’Ospedale Maggiore di Milano nel Quattrocento: un esempio di concentrazione ospedaliera», a GRIECO, Allen J.; SANDRI, Lucia (eds.), *Ospedali e Città. L’Italia del Centro-Nord, XIII-XVI secolo*, Le Lettere, Firenze, 1997, pp. 157-178.
- ALBINI, Giuliana, «L’economia della carità e del perdono. Questue e indulgenze nella Lombardia bassomedievale», *Reti Medievali Rivista* 17, vol. 1, 2016, pp. 155-188.
- ALBINI, Giuliana, «Gli ospedali: modalità e strumenti di finanziamento (Italia centro-settentrionale, XII-XV secolo)», a VILLANUEVA MORTE, Concepción; CONEJO DA PENA, Antoni; VILLAGRASA-ELÍAS, Raul (eds.), *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2018, pp. 61-71.
- ALBINI, Giuliana, «Le possessioni dell’Ospedale Maggiore di Milano nel Lodigiano nel secondo Quattrocento: gestione economica e diritti signorili», *Studi di storia medioevale e di diplomatica* II, 2019, pp. 287-318.
- ALBINI, Giuliana, «Finanziare i luoghi pii: il caso di Milano tardomedievale» a PICCINNI, Gabriella (ed.), *Alle origini del welfare. Radici medievali e moderne della cultura europea dell’assistenza*, Viella, Roma, 2020, pp. 307-25.
- AVENTÍN I PUIG, Mercè, *La societat rural a Catalunya en temps feudals. Vallès oriental, segles XIII-XVI*, Columna, Barcelona, 1996.
- BARCELÓ PRATS, Josep, *Poder local, govern i assistència pública : l’Hospital de Sant Pau i Santa Tecla de Tarragona*, Arola Editors, Tarragona, 2017.
- BRIDGEWATER MATEU, Pol, «Los administradores seculares del Hospital de la Santa Cruz de Barcelona en el siglo XV: un perfil social y político», a VILLANUEVA MORTE, Concepción; CONEJO DA PENA, Antoni; VILLAGRASA-ELÍAS, Raul (eds.), *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2018a, pp. 117-126.
- BRIDGEWATER MATEU, Pol, «Els administradors de l’Hospital de la Santa Creu de Barcelona en el marc dels conflictes urbans del segle XV», a BARCELÓ PRATS, Josep; COMELLES ESTEBAN, Josep M.; CONEJO DA PENA, Antoni (eds.), *Imago Civitatis. Hospitales y Manicomios en Occidente*, Publicacions URV - Universitat de Barcelona, Tarragona, Barcelona, 2018b, pp. 101-117.
- CASTEJÓN DOMÈNECH, Nativitat, *Aproximació a l’estudi de l’Hospital de la Santa Creu de Barcelona: repertori documental del segle XV*, Fundació Noguera, Barcelona, 2007.
- CECCHINI, Giovanni, «Le grance dell’Ospedale di Santa Maria della Scala di Siena», *Economia e Storia* 6, 1959, pp. 405-422.
- CHITTOLINI, Giorgio, «Alle origini delle “grandi aziende” della bassa Lombardia», *Quaderni Storici* 13, 39, 1978, pp. 828-844.
- COLESANTI, Gemma Teresa; MARINO, Salvatore, «L’economia dell’assistenza a Napoli nel tardo medioevo», *Reti Medievali Rivista* 17,1, 2016, pp. 309-344
- COMELLES ESTEBAN, Josep M.; DAURA I MATEU, Angelina; ARNAU I OLIVÉ, Marina; MARTÍN GONZÁLEZ, Eduardo, *L’hospital de Valls. Assaig sobre l’estructura i les transformacions de les institucions d’assistència*, Estudis Vallencs, Valls, 1991.
- COMELLES ESTEBAN, Josep M.; BARCELÓ PRATS, Josep, «La economía política de los hospitales locales en la Cataluña moderna», *ASCLEPIO. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia* 68, pp. 1-16.
- CONEJO DA PENA, Antoni, «La financiación de los hospitales de la Corona de Aragón durante la baja edad media: condiciones sociales, económicas y espirituales», a CAVACIOCCHI, Simonetta (coord.), *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell’Europa preindustriale secc. XIII-XVIII. Atti della «Quarantunesima Settimana di Studi» 26-30 aprile 2010*, Firenze University Press, Firenze, 2010, pp. 437-444.
- CONEJO DA PENA, Antoni, «“En la present ciutat hun devot e solempne spital.” Un estudi a quatre bandes sobre l’esplendor artística i arquitectònica dels hospitals baixmedievals», a SABATÉ, Flocel (ed.), *L’assistència a ledat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2017, pp. 99-137.
- CONEJO DA PENA, Antoni, «“El orgullo y la vanidad han construido más hospitales que todas las virtudes juntas”. Patronazgo artístico y patrimonio hospitalario en la Corona de Aragón (siglos XIV-XV)», *Revista de la CECEL* 18, 2018, pp. 69-112.
- CONEJO DA PENA, Antoni, «“La present casa, molt illustre y magnífica per la grandezza de son edifici.” L’hospital de la Santa Creu de Barcelona: 1401-1417», *Lambard. Estudis d’Art Medieval* 28, 2020, pp. 9-56.
- CONTI, Elio, *I catasti agrari della repubblica fiorentina e il catasto particellare toscano (secoli XIV-XIX)*, Istituto storico italiano per il Medioevo, Roma, 1966.
- DAVIS, Adam J., «The Economic Power of a Hospital in Thirteenth-Century Provins», a JANSEN, Katherine L.; GELTNER, G.; LESTER, Anne E., *Center and Periphery: Studies on Power in the Medieval World in Honor of William Chester Jordan*, Brill, Leiden, 2013, pp. 121-134.
- DAVIS, Adam J., *The Medieval Economy of Salvation: Charity, Commerce, and the Rise of the Hospital*, Cornell University Press, New York, 2019.
- DIANA, Esther, *San Matteo e San Giovanni di Dio: due ospedali nella storia fiorentina*, Le Lettere, Firenze, 1999.
- DIANA, Esther, «Il patrimonio immobiliare cittadino dell’Ospedale di Santa Maria Nuova di Firenze tra XIV e XV secolo», *Archivio storico italiano* 161, 2003, pp. 425-454.
- DIETRICH-STROBBE, Irène, «Des maisons de louage pour la substentation (...) des pauvres creatures? La politique immobilière de l’hôpital Comtesse à Lille (1467-1517)», *Revue belge de philologie et d’histoire* 92, 4, 2014, pp. 1041-1079.

- EPSTEIN, Stefan R., *Alle origini della fattoria toscana. L'ospedale della Scala di Siena e le sue terre (metà '200 - metà '400)*, Salimbeni, Pisa, 1986.
- EPSTEIN, Stefan R., «Inventari di beni di grance dell'ospedale di Santa Maria della Scala di Siena (1356, 1385)», *Archeologia medievale* 15, 1988, pp. 535-549.
- FELLER, Laurent, *Richesse, terre et valeur dans l'occident médiéval. Économie politique et économie chrétienne*, Brepols, Turnhout, 2021.
- FERRAGUD DOMINGO, Carmel, *L'hospital, la dona i el capellà. Sant Andreu de Mallorca (1230-1445)*, Editorial Afers, Catarroja, 2022.
- GABBRIELLI, Fabio, «La "strada interna" e gli spazi confraternali», a GABBRIELLI, Fabio; PELLEGRINI, Michele (eds.), *La via delle confraternite. Ospedale e gruppi confraternali lungo la 'strada interna' di Santa Maria della Scala: documenti, immagini e strutture materiali*, Edizioni Effigi, Arcidosso, 2021.
- GARBELLOTTI, Marina; PASTORE, Alessandro (eds.), *L'uso del denaro: patrimoni e amministrazione nei luoghi pii e negle enti ecclesiastici in Italia: (secoli XV-XVIII). Atti del seminario tenuto a Trento il 19-20 novembre 1998*, Il Mulino, Bologna, 2001.
- GAZZINI, Marina, «La fraternita come luogo di economia. Osservazioni sulla gestione delle attività e dei beni di ospedali e confraternite nell'Italia tardo-medievale», a AMMANNATI, Francesco (ed.), *Assistenza e solidarietà in Europa, secc. XIII-XVIII. Atti della «Quarantaquattresima Settimana di Studi» 22-26 aprile 2012*, Firenze University Press, Firenze, 2013, pp. 261-276.
- GAZZINI, Marina, «Contare e proteggere le risorse dei poveri. Numeri e parole nei libri mastri dell'Ospedale Maggiore di Milano». *Reti Medievali Rivista* 17, 1, 2016, pp. 219-247.
- GELLI, Simona; PINTO, Giuliano, «La presenza dell'ospedale nel contado (sec. XV)», a SANDRI, Lucia (ed.), *Gli Innocenti e Firenze nei secoli. Un ospedale, un archivio, una città*, Edizione Scelte, Firenze, 1996, pp. 95-108.
- GOUFFRAN, Laure-Hélène, «Les acteurs de l'assistance: hôpitaux et élites urbaines à Marseille à la fin du Moyen Âge (fin XIVe-début XVe siècle)», *Méditerranée recherche storiche* 36, 2016, pp. 75-92.
- GRANSHAW, Lindsay; PORTER, Roy (eds.), *The Hospital in History*, Routledge, London, 1989.
- GRIECO, Allen J., SANDRI, Lucia (eds.), *Ospedali e Città. L'Italia del Centro-Nord, XIII-XVI secolo*, Le Lettere, Firenze, 1997.
- HAMILTON, Earl J., *American treasure and the price revolution in Spain, 1501-1650*, Harvard University Press, Cambridge, 1934.
- HAMILTON, Earl J., *Money, prices, and wages in Valencia, Aragon, and Navarre, 1351-1500*, Harvard University Press, Cambridge, 1936.
- HAMILTON, Earl J., *War and prices in Spain: 1651-1800*, Harvard University Press, Cambridge, 1947.
- HENDERSON, John, «"Splendide case di cura" Spedali, medicina ed assistenza a Firenze nel Trecento», a GRIECO, Allen J.; SANDRI, Lucia (eds.), *Ospedali e Città. L'Italia del Centro-Nord, XIII-XVI secolo*, Le Lettere, Firenze, 1997, pp. 15-50.
- HENDERSON, John; HORDEN, Peregrine; PASTORE, Alessandro (eds.), *The impact of hospitals 300-2000*, Peter Lang, Oxford, 2007.
- HORDEN, Peregrine, «A discipline of relevance: the historiography of the later medieval hospital», dins *Social History of Medicine* 1, 1988, pp. 359-74.
- IRADIEL, Paulino, «Mercado inmobiliario, crédito y crecimiento urbano medieval en Valencia», *Mercado inmobiliario y paisajes urbanos en el occidente europeo (siglos XI-XV). XXXIII Semana de Estudios Medievales, Estella, 17 a 21 de julio de 2006*, Institución Príncipe de Viana, Pamplona, 2007, pp. 377-416.
- JÉHANNO, Christine, «Un grand hôpital en quête de nouvelles ressources: l'hôtel-Dieu de Paris à la fin du Moyen Âge», a AMMANNATI, Francesco (ed.), *Assistenza e solidarietà in Europa, secc. XIII-XVIII. Atti della «Quarantaquattresima Settimana di Studi» 22-26 aprile 2012*, Firenze University Press, Firenze, 2013, pp. 227-246.
- KEYVANIAN, Carla, *Hospitals and Urbanism in Rome, 1200-1500*, Brill, Leiden, 2015.
- KLAPISCH-ZUBER, Christiane; DEMONTET, Michel, «A Correspondence Analysis of a XVth Century Census: The Florentine Catasto of 1427», *The Journal of European Economic History* 4, 1975, pp. 415-428.
- KUSMAN, David, «Les hôpitaux et le crédit dans le duché de Brabant XIIIe-XVe siècles», a PAULY, Michel (ed.), *Institutions de l'assistance sociale en Lotharingie médiévale. Einrichtungen der sozialen Sicherung im mittelalterlichen Lotharingien. Actes des 13es Journées Lotharingiennes, Luxembourg, 12-15 octobre 2004*, CLUDEM, Luxembourg, 2008, pp. 355-384.
- KYPTA, Ulla; BRUCH, Julia; SKAMBRAS, Tanja (eds.), *Methods in Premodern Economic History Case studies from the Holy Roman Empire, c.1300-1600*, Palgrave Macmillan, London, 2019.
- LANDOLT, Oliver, «Finanzielle und wirtschaftliche Aspekte der Sozialpolitik spätmittelalterlicher Spitäler», a BULST, Neithard; SPIESS, Karl-Heinz, *Sozialgeschichte mittelalterlicher Hospitäler*, Jan Thorbecke, Ostfildern, 2007, pp. 273-299.
- LECCE, Michele, «I beni terrieri di un antico istituto ospitaliero veronese, secoli XII-XVIII», *Studi in onore di Amintore Fanfani*, 1962, pp. 51-181.
- LEISTIKOW, Dankwart, «Mittelalterliche Hospitalbauten Norddeutschlands», a MECKSEPER, Cord (ed.), *Stadt im Wandel. Kunst und Kultur des Bürgertums in Norddeutschland 1150-1650*, vol. IV, Cantz, Stuttgart, 1985, pp. 223-249.
- LINDGREN, Uta, *Bedürftigkeit Armut Not. Studien zur Spätmittelalterlichen Sozialgeschichte Barcelonas*, Aschendorff, Münster, 1980.
- LINDGREN, Uta, «¿De qué vivían los hospitales? Los fundamentos económicos de los hospitales de Barcelona de 1375 a 1500», *Anuario de estudios medievales* 17, 1987, pp. 525-532.
- LÓPEZ TERRADA, María Luz, «Las finanzas de una institución asistencial: la gestión económica del hospital general de Valencia durante el siglo XVI», a HUGUET TERMES, Teresa; VERDÉS PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad*

- y hospital en el Occidente europeo. 1300-1700, Editorial Milenio, Lleida, 2014, pp. 263-283.
- MADDERN, Philippa, «A Market for Charitable Performances? Bequests to the Poor and their Recipients in Fifteenth-Century Norwich Wills», a SCOTT, Anne M. (ed.), *Experiences of charity, 1250-1650*, Routledge, London, 2015, pp. 79-103.
- MAIRE VIGUEUR, Jean-Claude, «Introduction», a MAIRE VIGUEUR, Jean-Claude; (ed.), *D'une ville à l'autre: structures matérielles et organisation de l'espace dans les villes européennes, XIIIe-XVIIe siècle. Actes du colloque de Rome (1er-4 décembre 1986)*, École Française de Rome, Roma, 1989, pp. 2-14.
- MARCÉ SÁNCHEZ, Jaume, «The Participation of the Hospital of the Holy Cross in the Second-Hand Market through the Notarial Documentation (Barcelona, 1422-1458)», *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* 9, 2021, pp. 207-247.
- MARCÉ SÁNCHEZ, Jaume, «Pro succurrendo necessitatibus dicti hospitalis». *Els orígens del patrimoni i els mecanismes de finançament de l'hospital de la Santa Creu de Barcelona (s. XV)*, Universitat de Barcelona (Tesi Doctoral), Barcelona, 2023a.
- MARCÉ SÁNCHEZ, Jaume, «Emfiteusi i transformació urbana. Els efectes de la unificació hospitalària en la Barcelona del Quatre-cents», a CONEJO DA PENA, Antoni; BRIDGEWATER MATEU, Pol, *The Medieval and Early Modern Hospital: A Physical and Symbolic Space*, Viella, Roma, 2023b, pp. 129-145.
- MARCÉ SÁNCHEZ, Jaume; MIQUEL MILIAN, Laura, «Barcelona i la Santa Creu. El finançament públic de l'hospital al llarg del segle XV», a ZARZOSO, Alfons; BARCELÓ PRATS, Josep (eds.), *Barcelona hospitalària. La ciutat i els seus hospitals, segles XIV-XX*, MUHBA - Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2023, pp. 75-94.
- MARCÉ SÁNCHEZ, Jaume; PIÑOL ALABART, Daniel, «Activitat notarial i assistència: els protocols de Joan Torró i l'hospital de la Santa Creu de Barcelona (1401-1444)», a MARINO, Salvatore; COLESANTI, Gemma Teresa (eds.), *Memorie dell'Assistenza. Istituzioni e Fonti Ospedaliere in Italia e in Europa (secc. XIII-XVI)*, Pacini Editore, Pisa, 2019, pp. 269-303.
- MARINO, Salvatore, «Economía y hospitales en el siglo XV. Aproximación comparativa entre los gastos de los hospitales de Barcelona, Milán y Nápoles», a VILLANUEVA MORTE, Concepción; CONEJO DA PENA, Antoni; VILLAGRASA-ELÍAS, Raul (eds.), *Redes hospitalarias: historia, economía y sociología de la sanidad*, Institución Fernando el Católico, Zaragoza, 2018, pp. 71-84.
- MELIS, Federigo, «La scrittura contabile alla fonte della storia economica», a SPALLANZANI, Marco, *Lazienda nel Medioevo*, Le Monnier, Firenze, 1991, pp. 3-44.
- MIQUEL MILIAN, Laura, «Vender censales, asistir a los necesitados: la emisión de deuda municipal en Barcelona en el siglo XV», *Rivista dell'Istituto di Storia dell'Europa Mediterranea* 8, 2, 2021, pp. 181-199.
- MIRA, Giuseppe, «Il materiale archivistico dell'ospedale di Como e la sua importanza per gli studi storici-economici», *Atti del primo congresso italiano di storia ospitaliera. Reggio Emilia, 14-17 giugno 1956*, Centro Italiano di Storia Ospitaliera, Reggio Emilia, 1957, pp. 478-488.
- MONTAUBIN, Pascal (ed.), *Hôpitaux et Maladreries au Moyen Âge: Espace et Environnement. Actes du colloque international d'Amiens-Beauvais 22, 23 et 24 novembre 2002*, CAHMER, Amiens, 2004.
- MORELLÓ BAGET, Jordi, «Finanzas hospitalarias y deuda pública: los censales de la Santa Creu de Barcelona en torno a 1500», a HUGUET TERMES, Teresa; VERDÉS PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente europeo. 1300-1700*, Editorial Milenio, Lleida, 2014, pp. 211-262.
- OLIVIERI, Antonio, «Il volto nascosto dell'economia ospedaliera. L'ospedale di Sant'Andrea di Vercelli nei secoli XIV e XV», *Reti Medievali Rivista* 17, 1, 2016, pp. 189-217.
- OLIVIERI, Antonio, «L'ospedale di Sant'Andrea di Vercelli nei decenni a cavallo tra Due e Trecento. L'acquisizione di patrimoni connessi con l'esercizio del credito e i suoi riflessi archivistici», *Quaderni della Società Ligure di Storia Patria* 7, 2019, pp. 923-946.
- PALERMO, Luciano, «Il patrimonio immobiliare, la rendita e le finanze di S. Maria dell'Anima nel Rinascimento», a MATHEUS, Michael (ed.), *S. Maria dell'Anima. Zur Geschichte einer deutschen Stiftung in Rom*, De Gruyter, Berlin, 2010, pp. 279-325.
- PALERMO, Luciano, «Il patrimonio e il mercato. Gli enti assistenziali e ospedalieri alle origini di un welfare medievale», a PICCINNI, Gabriella (ed.), *Alle origini del welfare. Radici medievali e moderne della cultura europea dell'assistenza*, Viella, Roma, 2020, pp. 252-275.
- PAMPALONI, Guido, «Vendemmie e produzione di vino nelle proprietà dell'ospedale della Misericordia di Prato nelle proprietà dell'ospedale della Misericordia di Prato nel Quattrocento», *Studi in memoria di Federigo Melis* 3, 1978, pp. 349-379.
- PICCINNI, Gabriella, «El hospital como empresa de la caridad pública (Italia siglos, XIII-XV)», *Ricos y pobres: opulencia y desarraigo en el occidente medieval. Actas de la XXXVI Semana de Estudios Medievales de Estella. 20 al 24 de julio de 2009*, Fondo de Publicaciones del Gobierno de Navarra, Navarra, 2010, pp. 87-103.
- PICCINNI, Gabriella, *Il banco dell'ospedale di Santa Maria della Scala e il mercato del denaro nella Siena del Trecento*, Pacini Editore, Pisa, 2012.
- PICCINNI, Gabriella, «Siena, il grano di Maremma e quello dell'ospedale. I provvedimenti economici del 1382», *Bullettino senese di storia patria* 120, 2013, pp. 174-189.
- PICCINNI, Gabriella, «I grandi ospedali urbani dell'Italia medievale: all'origine del "welfare"», a SABATÉ, Flocel (ed.), *L'assistència a l'edat mitjana*, Pagès Editors, Lleida, 2017, pp. 139-151.
- PINTO, Giuliano, «Forme di conduzione e rendita fondiaria nel contado fiorentino (secoli XIV e XV): le terre dell'ospedale di S. Gallo», *Studi di Storia medievale e Moderna per Ernesto Sestan* 1, 1980, pp. 259-337.
- POHL-RESL, Brigitte, *Rechnen mit der Ewigkeit. Das Wiener Bürgerspital im Mittelalter*, Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Wien, 1996.

- REHBERG, Andreas, «Nuntii, questuarii, falsarii: l'ospedale di S. Spirito in Sassia e la raccolta delle elemosine nel periodo avignonese», *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Age* 115, 1, 2003, pp. 41-132.
- RICCI, Adelaide, *I corpi della pietà. L'assistenza a Cremona intorno al complesso di S. Maria della Pietà (XV secolo)*, Biblioteca Statale di Cremona, Cremona, 2011.
- RUBIO VELA, Agustín, *Pobreza, enfermedad y asistencia hospitalaria en la Valencia del siglo XIV*, Institució Alfons el Magnànim, València, 1984.
- SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel, «Las cuentas de un hospital medieval: la Santa Creu de Barcelona (1430-1431)», a HUGUET TERMES, Teresa; VERDÉS PIJUAN, Pere; ARRIZABALAGA, Jon; SÁNCHEZ MARTÍNEZ, Manuel (eds.), *Ciudad y hospital en el Occidente europeo. 1300-1700*, Editorial Milenio, Lleida, 2014, pp. 177-209.
- SASTRE MOLL, Jaume, «Los pobres y su asistencia hospitalaria en Menorca. La captación de limosnas por órdenes religiosas (siglo XIV)», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana: revista d'estudis històrics* 57, 2001, pp. 49-60.
- SCHNURRER, Ludwig, «Scharwirtschaft im ausgehenden Mittelalter. Die Schafferherde des Spitals in Rothenburg ob der Tauber», a Schnurrer, Ludwig (ed.), *Rothenburg im Mittelalter. Studien zur Geschichte einer fränkischen Reichsstadt*, wbv Theiss, Rothenburg, 1997, pp. 319-51.
- SŁOŃ, Marek, «Entrate stabili in un'economia instabile. Le strategie economiche degli ospedali dell'Europa centrale nel Medioevo: l'esempio di Breslavia», a CAVACI-OCCHI, Simonetta (coord.), *Le interazioni fra economia e ambiente biologico nell'Europa preindustriale secc. XIII-XVIII. Atti della «Quarantunesima Settimana di Studi» 26-30 aprile 2010*, Firenze University Press, Firenze, 2010, pp. 423-436.
- SNEIDER, Matthew, «Il patrimonio dell'Ospedale di Santa Maria della Morte in Bologna», a GARBELLOTTI, Marina; PASTORE, Alessandro (eds.), *L'uso del denaro: patrimoni e amministrazione nei luoghi pii e nelle enti ecclesiastici in Italia: (secoli XV-XVIII). Atti del seminario tenuto a Trento il 19-20 novembre 1998*, Il Mulino, Bologna, 2001, pp. 131-152.
- SOLDI RONDINI, Gigliola, «Questua a "questa": un'elemosina o un diritto di signoraggio? (a proposito dell'Ospizio del Gran S. Bernardo)», *Nuova rivista storica* 78, 3, 1994, pp. 641-654.
- SONDEREGGER, Stefan, *Landwirtschaftliche Entwicklung in der spätmittelalterlichen Nordostschweiz. Eine Untersuchung ausgehend von den wirtschaftlichen Aktivitäten des Heiliggeist-Spitals St. Gallen*, Staatsarchiv und Stiftsarchiv, St. Gallen, 1994.
- SONDEREGGER, Stefan, «The Financial Strategy of a Major Urban Hospital in the Late Middle-Ages (St. Gallen 15th Century)», a AMMANNATI, Francesco (ed.), *Assistenza e solidarietà in Europa, secc. XIII-XVIII. Atti della «Quarantaquattresima Settimana di Studi» 22-26 aprile 2012*, Firenze University Press, Firenze, 2013, pp. 209-226.
- TELLO, Esther, «La actividad crediticia de un hospital turulense a través de la compra de censales (1482-1517)», *Aragón en la Edad Media* 26, 2015, pp. 293-320.
- TOGNETTI, Sergio, «E terassi per bilancio». Pratiche amministrative e gestioni contabili negli ospedali fiorentini del Quattrocento», *Ricerche Storiche* L, 1, 2020a, pp. 149-176.
- TOGNETTI, Sergio, «Imprese ospedaliere e imprese private. Sistemi contabili e amministrativi a confronto», a PICCINI, Gabriella (ed.), *Alle origini del welfare. Radici medievali e moderne della cultura europea dell'assistenza*, Viella, Roma, 2020b, pp. 278-305.
- VARANINI, Gian Maria, «Organizzazione aziendale e società rurale nella pianura veneta: le terre della famiglia Proti a Bolzano Vicentino nella seconda metà del Trecento», a POVOLO, Claudio, *Bolzano Vicentino. Dimensioni del sociale e vita economica in un villaggio della pianura veneta (secoli XIV-XIX)*, Ed. Comune di Bolzano Vicentino, Bolzano Vicentino, 1985, pp. 97-140.
- VERDÉS PIJUAN, Pere, «Administrar les pecunies e bens de la universitat.» *La política fiscal i les estratègies financeres d'un municipi català a la baixa edat mitjana (Cervera, 1387-1516)*, Universitat de Barcelona (Tesi Doctoral), Barcelona, 2004.
- VERVAET, Lies, «Lease Holding in Late Medieval Flanders: Towards Concentration and Engrossment? The Estates of the St. John's Hospital of Bruges», a APARISI, Frederic; ROYO, Vicent (eds.), *Beyond Lords and Peasants. Rural Elites and Economic Differentiation in Pre-Modern Europe*, Universitat de València, València, 2014, pp. 111-38.
- VILLAGRASA ELÍAS, Raúl, «El hospital rural como centro económico en el sur de Aragón (Rubielos de Mora y Puertomingalvo en los siglos XIV-XV)», *Edad Media: Revista de Historia* 24, 2023, pp. 663-698.
- VILLAGRASA ELÍAS, Raúl, «Mutación económica-hospitalaria en el estado señorial de los Fernández de Velasco (1380-1517)», *Studia Historica. Historia Medieval* 41, 2, 2023, pp. 183-203.
- WIRTZ, Thomas, *Hospital und Hypothek. Das kommunale St. Jakobshospital auf dem Trierer Renten- und Immobilienmarkt 1450-1600*, Kliomedien, Trier, 2013.